

Realista út egy modern teizmushoz.

I.

»Hová menjek a te lelked elől és a te orcád elől, hová fussak?

Ha a mennybe hágok fel, ott vagy; ha a sírban vetek ágyat, ott is jelen vagy.

Ha a hajnal szárnyaira kelnék és a tenger tulsó szélére szállanék:

Ott is a te kezéd vezérelne engem és a te jobb kezéd fogna engem.

Ha azt mondom: A sötétség bizonyosan elborít engem és a világosság körülöttem éjszaka lesz;

A sötétség sem borít el előled és fénylik az éjszaka, mint a nappal; a sötétség olyan, mint a világosság.«

Vajjon ezek pusztá szavak, pusztá és üres szólások? Vajjon e magasztaló szó képek valóban értéknélküliek? Úgy használom fölemelő szimbolizmusukat, mint költői bevezetést a modern teizmushoz, ámbár jól tudom, hogy sok fenkölt gondolkozású ember nem tud mögójük képzelni semmi „Valóságot“. Tisztában vagyok azzal is, hogy elmúlt az ideje az enyhe cinizmus jogosultságának azok részéről, akik még használhatják ezeket, azokkal szemben, akik már nem tudják használni. Sok alkalom kínálkozik, hogy a szavakat és ideákat félremagyarázzuk. Az idő inkább a lélek megértő magatartását követeli és a teisták részéről azt az őszinte törekvést, hogy a racionális teizmusnak pozitív alapot teremtsenek. Ideje már lefektetni ez alapot oly meggyőzően és megnyerően, ahogyan csak lehetséges. Gondolatot vesztegetni arra, hogy a világegyetemben és egyetemen áthat egy „szellemi valóság“, jóllehet sok intellektuális nehézségbe ütközik e gondolat, tragikus és szükségtelen pazarlás egy modern teista szempontjából.

Egyáltalán nem új, hogy az emberi gondolkozás nehézségeket talál az Isten-fogalom körül. Napjainkban azonban újabb nehézségek merülnek fel, melyek elől nem menekülhetünk el. Gon-

dolkozó egyének rájönnek arra, hogy többé nem huzódhatnak meg régi felfogások csökönyös megőrzése mögött, ha valamelyes racionális úton alá nem támasztják, nem igazolják azokat. A nehézségek ténylegesek. Benne vannak a világegyetemről alkotott ideáinkban és az ilyen ideák újak. Istenről való gondolatainkat ezekhez kell alkalmazni, mert az ideák nem alkalmazhatók a régimódi istenfogalmakhoz.

Tüstént rá kell mutatni egy igazolatlan feltevésre. Mert ennek tulajdonítható, hogy az úgynevezett „ma vallása“ egyenlő az Isten-hit természetes levetkőzésével. Egy modern teista felveszi a harcot az ilyen feltevessel szemben. A régimódi Isten-fogalmak természetes tulnövése mást jelent, mint bármely Isten-fogalom levetkőzése. A ma vallása inkább az istenfogalmak szűkebb felfogásából a tágabba való természetes fejlődést jelenti, mely az emberi elme minden megelőző elképzelésein túl hatásos és vigasztaló. Az ilyen fejlődés csupán most kezdődött. Sok éves mély filozófiai elmerülés kell ahhoz, hogy a ma kezünkben lévő bizonyítékokról helyes véleményt alkossunk, megfelelően magyarázva azokat, nemcsak a legmesszebbmenő logikai szörszálhasogatással, hanem a legmélyebbre hatoló belelátással is. Jelen pillanatban egy a fődolog: belátni azt, hogy az utolsó szó nem a naturalizmus védője. Ők inkább kihívást intéznek hozzánk azíránt, hogy kimutassuk, miben nem meggyőzőek.

II.

A modern teista olyan megdönthetetlenül áll a Valósággal szemben, mint bármely más igazságkereső, aki szubjektíve magyarázza élményét. Két felvilágosító iránya van a megmagyarázásnak: egyik a fizikai világra, másik az emberi természeté.

A modern teistát az élmény természetén keresztül való magyarázásában a tények tudományos ismertetése vezeti. A tudomány kinyilatkoztatásai iránti modern érdeklődés a vallás-filozófia teljes átdolgozásához vezetett s felvetette a realista út problémáját a modern teizmushoz. A ma élő emberek nagy tömege a tudományos gondolkodásmód hatása alá került. Többé nem hajlandók a dolgokat egyszerűen elfogadni. Akarják tudni. Akarják tudni, hogy mi, miért és hogyan létezik. Minden tant és minden tradicionális tekintélyt őszinte vizsgálódás tárgyává tesznek. A tekintélyek be kell, hogy váljanak, különben kiselejtezendők. A modern

világban a tiszta Valóság után egyre jobban elhatalmasodó szenvedély uralkodik. Ez egy új világnézetet terjeszt el s egy mélységes vágyat, hogy arról az igazságot felfedezzük.

Azért, mert régiék az ideák, nem lehetnek érintetlenek, de lehetnek szentek, mert igazak. Nap-nap után szemben találjuk magunkat az élet bizonytalanságaival és a mindent körülövező misztériummal. Gyakran megtörténik, hogy keveset gondolunk ezekre. Napok jönnek, midőn a látható és kézzelfogható dolgok foglalnak le. Dolgok, mik a kezünk között vannak. A természet ismert erői, melyek fölött rendelkezünk. De jönnek napok, midőn a misztérium körülvesz bennünket s mi tiszta fejjel, tiszta látással kell, hogy szembenézzünk vele. Ilyenkor mérhetetlen segítséget nyújt magának a tudománynak korszerű bizonyítása.

Nagyon megkapó az a kivételes népszerű érdeklődés, mely Albert Einsteinnak, a modern világ legnagyobb intellektuális zsenijének, Sir A. Eddingtonnak, Sir James Jeans és Dr. R. Millikannak, a legkiválóbb fizikusnak, csillagásznak, matematikusnak munkáit kíséri. A népszerű gondolkozás, úgylátszik megérzi, hogy az ily emberek ma a tudományos konklúziók irányának vezérei s az ő munkájuk az általános érdeklődés szerint is ép annyira vallásos, mint tudományos jellegű.

Einstein munkája körül az általános buzgalom kivételesen megjegyzendő, mert hiszen az ő tételét valóban a modern világ csak néhány matematikai kiválósága érti meg s mégis úgy emlegetik, mint a világegyetem új koncepciójának megteremtőjét s bár kozmológiáját a népek nagy tömege nem foghatja fel, szava hatásos, mert benne egyszerre szólal meg a vallásos és tudós ember. Szerencsére Eddington és Jeans képesek voltak arra, hogy tudományos következtetéseiket közérthető formába öntsék s elvezessenek bennünket átfoghatatlan távolokba az égi téreken s az atomvilágban. Az utóbbi merész vállalkozásunkban, végtelen kicsinységünkben, az előbbiben pedig kolosszális nagyságunkban tűnünk fel. Egészen természetes, hogy a tapasztalatokban valósággal elképeszt az emberi agy csodálatos találékonysága, a Teremtő hihetetlen és megdöbbentő ügyessége, kiről a végső igazság még mindig csaknem teljesen rejtve van az Ismeretlen misztériumában.

A megrémülés általánosan ismert emberi élmény. Amióta az ember „anthropos“, fölfelé-néző lett, a világ titkozatosságai és életének bizonytalanságai gyakran elképesztették. Alkalmazkodni próbált a legfelsőbb hatalomhoz, a megfoghatatlannal szembeni bizalom bizonyos mértékével. Jóllehet a titkozatosság régen is

megremegtette az embert, ma már párviadalra hívja ki. E párviadal mögött hosszú intellektuális fejlődés húzódik meg, egy folyamat, amelyben a megzabolázatlan képzelet a művelődésnek s az ész vezetésének rendeltetett alá. E folyamatban az a félelem; hogy az ismeretlen hatalom borzasztó, rosszindulatú és céltudatosan ellenséges magatartást rejt magában, szétfoszlott. Nehéz méltányló szakba önteni azt a felszabadulást, melyet a megváltozott felfogás eredményezett. A titokzatossággal ma is szemben állunk, de ma már magasztosabb, mint valaha volt, s ettől nincs okunk félni. Az ismeretlent egészen az emberi felfedezés és megértés határáig megismerhetjük, s ez, amint az ismeret gyarapszik, mélyebb bepillantást enged a világegyetem rendjébe. A titokzatosság maga az igazság s az igazságot kereső ember vágya nem ismer korlátokat.

Az igazság szenvedélyes keresése, azonban úgy, amint az a modern tudományban kifejezésre jutott az ember spirituális világát a maga összes értékeinek elvesztésével fenyegette meg. Ily természetű veszteség beletartozik a mehanikus világegyetem fogalmának eluralkodásába, melyben minden lelki érték halálra van ítélve. Jó néhány modern filozófus bízik képességében, hogy e veszélyt elháríthatja, azonban a dolgok mehanikai szemszögből való szemlélése tulságosan ellenállhatatlanná vált. Ezért van lenyűgöző s életbevágó jelentősége a modern fizikának. Egy mehanikai világegyetem nem ad kielégítő magyarázatot a Valóság értékéről. Nyomon követni e tételnek bebizonyítását, megható élmény, úgy az emberi elme rendkívüli matematikai képességeit, mint a dolgok természetének fenséges matematikai szervezetét illetőleg.

Mindkettő, Eddington és Jeans elmondja nekünk, hogy a fundamentális és végső Valóság megközelítésében, a tudomány legjobb esetben csak azon dolgokat magyarázza meg, melyeket matematikai szimbolumokban, más szóval, a gondolatban talál. Ez majdnem úgy hangzik, mint a régimódi, Berkeley-féle idealista iskola tanítása, de a tudomány esetében, hol a konkluziókat az értelem tudományos folyamatán keresztül érjük el, tudományos terminusokban fejezzük ki magunkat. A végső következtetés nem szolgáltat különös kényelmet azon különböző idealista árnyalatú gondolatoknak, melyek az „új gondolkodás“ mozgalomhoz tartoznak, mert az anyag lényege nem áll ellentétben a szellemével. A tapasztalat világának lényege csaknem ugyanaz, csak végső Valósága nem mehanikai, hanem szellemi (gondolati). Az ateizmust a tudomány többé nem támasztja alá. Az ember spirituális életét

nem falhatja fel s nem fojthatja a hiábavalóságba egy gép-universum. Más szóval a tág, új tudásunk lényege az atom és a világegyetem alkatrészeiről legsikeresebben matematikai úton és matematikai fogalmakon keresztül közelíthető meg.

Jeans a „titokzatos világegyetem“ c. könyvében nagyon fontos kijelentést tett, mely szerint „az emberi tudás folyója egy éles kanyarulatot tett az utolsó években. Harminc évvel ezelőtt azt gondoltuk, vagy feltételeztük, hogy egy mehanikai végső Valóság felé haladunk. Úgy látszott, mintha ez az atomok véletlen zagyvalékából állana és hogy ezek az atomok arra vannak hivatva, hogy bizonyos időig vak és céltalan erők hatása alatt értelmetlen táncot járjanak s aztán megsemmisülten egy halott világot alkossanak. Ebbe az egészen mehanikai világba az élet, a véletlen által, ugyanazon vak erők játéka következtében tévedt (botorkált) be. Az atomok eme világának egy ici-pici kis sarkában, vagy több ily sarokban bizonyos időre megpróbált öntudatossá válni, de még mindig ugyanazon vak mehanikai erők hatása következtében megfagyásra ítéltetett, maga után hagyva egy élettelen világot.

Ma széltében egyetértünk abban, s ez a fizikai tudományokban közel áll a teljes egyöntetűséghez, hogy a tudás iránya egy nem-mechanikai valóság felé halad. A világegyetem inkább *egy nagy gondolatnak, mint egy nagy gépezetnek tűnik fel*. Az értelem többé nem úgy tűnik fel, mint véletlenül betörő valami az anyag birodalmába. Kezdjük gyanítani, hogy inkább úgy kellene üdvözlődjük, mint teremtményét s kormányzóját az anyag-világnak. Természetesen nem a mi egyéni értelmünkre, hanem a nagy Értelemre gondolunk, melyben az atomok is a mi egyéni értelmünk, mint gondolatok élnek s belőle kinöttek“.

Jeans kijelenti, hogy: „Vitán felülinek látszik, hogy bizonyos szempontból a természet sokkal közelebb áll a tiszta matematika, mint a biológia vagy mechanika fogalmaihoz s habár ez a matematikai ismertetés csak harmadkézből vett minta, mégis összehasonlíthatatlanul jobban rá illik a természetre, mint a megelőzőlegkipróbált kettő.“¹ Mert a dolgok végső természetének megmagyarázásánál, ahogyan ő bizalmasan tudomásunkra hozza, sem az „ideális“ (szellemi), sem a „reális“ szavakat nem alkalmazhatjuk, hanem inkább egy harmadikat: „matematikai“. Az univerzumot leginkább úgy képzelhetjük el, habár még mindig tökéletlenül és

¹ Jeans: A titokzatos világegyetem. 157 old.

kevésbé találóan, mint ami tiszta-észből áll, olyan észből, melyet egy tágabb értelmű szó hiányában úgy jellemzünk: *matematikai gondolkozóé.*¹

„A természet, úgy látszik, nagyon bizalmas viszonyban áll a tiszta matematika szabályaival és pedig úgy, ahogyan azokat matematikusaink tanulmányaikban belső öntudatuk világából s a kevésre méltányolható keretekig, — a külső világ tapasztalataiból megalkottak.“² „Igy, jóllehet maradék nélkül el kell fogadnunk, hogy a matematikai magyarázat nem a végső szó s nem is a lehető legegyszerűbb; minden habozás nélkül leszögezhetjük, hogy a meglévők között a legegyszerűbb s a legteljesebb, úgy, hogy jelenlegi tudásunk szerint, a legnagyobb eshetőség van arra, hogy ez áll legközelebb az igazsághoz.“³ „Ha bármi más arra lesz hivatva, hogy a matematika helyét elfoglalja, a jelek szerint különösen nagy akadályokba fog ütközni, ha az a mehanika lesz.“⁴

Ez idézetek feltárják az új meggyőződés természetét. A modern embernek hozzá kell idomulnia az új világegyetemhez, ami bizony időbe kerül. A mi értelmünk gondolat-magvai nagyobb részben még az Einstein előtti korból valóak. Gondoljunk csak vissza, a megelőző korban utalásokat hallottunk egy lehetséges négy dimenziós világra. Minden tapasztalatunk, ami volt és amit csak el tudtunk képzelni a hosszúság, szélesség és magasság három dimenziós világához tartozott. Milyen lehet egy négy dimenziós világ? Nem tudtuk elképzelni. Einstein elmondja, hogy mi mindig egy négy dimenziós világban élünk, csak nem ismertük azt fel. A negyedik dimenzió az idő. Az idő és tér egybeolvadt, egy négy dimenziós világot alkotva, egy idegen világot, melyben mindkettő, idő és tér végesek. Jeans ahogyan leírja, — tökéletesen egybekapcsolva, egybeolvadva ugyannyira, hogy a természet törvényei nem különböztetik meg őket. Mint a cricket-pályán szélesség és hosszúság tökéletesen egybeolvad, a cricket-korong nem disztingvál közöttük, úgy vévén a mezőt, mint egy területet, amelyben a hosszúság és szélesség szeparáltan teljesen elvesztette lényegét.“⁵ Ez egy idegen világ, melyben az ismert oksági törvény a valószínűség törvényének ad helyet s amelyben az anyag és energia konzerválásának elmélete új meghatározásban merült el.

¹ Jeans: A titokzatos világegyetem. 146 old.

² U. o. 138 old.

³ U. o. 156 old.

⁴ U. o. 156 old.

⁵ U. o. 109 old.

Az ideák ez idegen világába közülünk csak néhányan léphetnek be a megértésen át s mégis azok, akik beléphetnek elmondják, hogy a tudományban a jelen pillanatban az a legsikeresebben működő feltevés, amely szerint van egy Gondolkozó, ki kigondolja a dolgok strukturáját (alkatát). Ebből a megállapításból mérhetetlen bátorságot nyerhetünk, jóllehet az idealista filozófia éveken át erről biztosított bennünket. E filozófiához azonban most új szövetséges, a tudomány csatlakozott. A matematika az emberi értelem legfelsőbb vivmányai közé tartozik. Benne látjuk az emberi okosság legfenségesebb tevékenykedéseinek egyikét a a legelőkelőbb tudományok s művészetek egyikét, amely a'apelveire, minket plánétánk eme kis foltján dolgoztak ki, univerzális igazolást talál. Amidőn nagy távolságon nyomon követem e matematikai kiválóságokat s belémvilágosodik a dolgok természetében létező matematikai rendszer, a millió fényévnnyi távolságra eső csillagoktól az atomokig, melyek felépítik szervezetem strukturáját, arra a következtetésre vagyok kénytelen jutni, hogy az a Valóság, amely így egyetemességében felfogható Intelligenciának a kinyilatkoztatása. A formaságokat mellőzve, azon a magaslaton, ahol mi emberi lények nap-nap után élünk, e magyarázat egyszerűen ezt jelenti: bármi ami érthető, intelligenciának a bizonyossága. És egyáltalán nincs alapunk rá, hogy az ellenkezőjét higgyük, mikor ugyanezt a következtetést a világegyetemre vonatkoztatjuk. Amint G. Wendt mondja Jeans könyvének kommentárjában „Pythagoras napjai óta, kétezeröttszáz évvel ezelőtt, a szférák zenéje nem szólt ily harmonikusan.“

A matematika teret csinál minden intellektuális előhaladásnak, mely a végső Valóság igazsága felé törekszik. Eddington megjegyzi, hogy minden experimentális tudás szakosztálya arra törekszik, hogy a matematikai kutatás egy speciális csoportját társítsa önmagával. Mit vonhatunk le abból a tényből, hogy a Valóság viselkedése érthető a matematikus előtt s hogy a matematikus alapelvei szükségesek minden experimentális tudományhoz? Mit akar értésünkre adni az a tény, hogy a matematikus exakt gondolatát megerősíti, bizonyítja a világegyetem tényleges strukturája? Egy néhány évvel ezelőtt a Harvard-egyetem egyik tanára S. I. Bailey az asztronomiáról szóló rádióelőadását a következő mondattal fejezte be: „Az ember lehet a legkésőbbi produktuma ennek a keringő sár-csillagnak s az a tény, hogy kellő intelligenciával bír, fejlődésének visszanyomozására, csak egy, az övénél jóval magasabb, a természetben jelenlévő Intelligenciával magyarázható meg.“

Naturalista filozófusok még nem vitatták el kielégítően ezt az állítást, hogy „az ember intelligenciája egy az övénél jóval magasabb, a természetben jelenlévő Intelligenciával magyarázható meg.“ Egy modern teista e tényt elsőrangú fontosságúnak tartja. Természetesen az univerzális Intelligencia a mienknél jóval felsőbbrendűbb kell, hogy legyen, azonban mégis intelligencia. A jóval felsőbbrendűség nem megy az intelligencia róvására s nem is szabad azt lefitymálni még akkor sem, ha úgy lenne. Inkább groteszknek tűnik fel, hogy az az emberi értelem, melynek megadatott a tehetség a matematikai belátás és pontosság kinyilatkoztatására, lefitymálja a fontosságát az intelligencia azon kinyilvánításának, amelyben ő nemcsak, hogy felfedezi alapelveit, hanem egyszersmind felfedezi azoknak általános bebizonyítását. Azonkívül „a jóval felsőbbrendű“ nem emeli ki az Intelligenciát a mi érintkezési körünkből, sem azt nem jelenti, hogy az kevésbé hasonló a mienkhez, vagy a mienk ahhoz. Mindig és mindenütt, hol az emberi értelem a Valóságba hatol, talál értelmességet. A világegyetem egy kozmosz, egy matematikai rendszer és harmonia. És ez egy szellemi tény.

Azonkívül még tovább utalhatunk arra, hogy az Intelligencia, mely egyetemlegesen, érthetően fejezi ki magát, *jelen kell, hogy legyen* a legmesszebb eső égitestektől, agysejtjeim atomjaiig, általában mindenütt, igazgatva az értelmes rendszert. A kozmikus Intelligencia igazgatja a kozmoszt rendszerben és harmoniában. Nem igen mutatkozik lehetséges mód arra, hogy ennek az igazgatásnak lényegét felfogjuk. Amint a mód, miszerint az emberi értelem a szervezet izmait irányítja, titok marad, mennyivel inkább titok kell, hogy maradjon az a mód, mely szerint a kozmikus értelem a fizikai világot irányítja! Mi csak utalást tehetünk és felfoghatjuk, hogy valamilyen direkt viszonynak léteznie kell mindkét esetben.

A kozmikus rendszert, mint önmagát-fenntartó, önmagában létező valamit csak úgy tudjuk elgondolni, ha odaképzéljük a személyt, mint Igazgatót, aki egyetemlegesen benne van a dolgokban és igazgat. Jelenleg még kevés szimbolumunk van az eszme kifejezésére. Talán az egyetlen, amellyel legkönnyebben beindulhatunk, a nehézkedési törvény eszméje. Az eszme ismeretes előttünk, jóllehet annak felfogásától még távol állunk. Mindannyiunknak volt tapasztalata róla. Ismerjük, mint általánosan immanens erőt. Tudjuk azt is, hogy egyetlen fizikai tárgy sem mentesített tőle. Azonkívül tudjuk, hogy a törvény maga matematikailag magya-

rázható a világegyetem bármely pontján, ideértve a mi fizikai szervezetünket is. És így a nehézkedési törvény immanenciája szimboluma lesz a kozmikus Intelligencia immanenciájának. A gravitáció egyetemlegesen, törvények szerint működik. Minden energia, mely a Valóságból sugárzik ki, törvények szerint működik. Törvénynek nevezzük azt az utat, amelyen az igazgatás végbe megy. A kozmikus Intelligencia igazgatja agyunk minden molekulájának, atomjának, az agy-atomok minden alkatrészének, elektronoknak, protonoknak az energiáját, rendszerrel és céltudatosan úgy, hogy mi képesek vagyunk az okosságra. Az ilyen szimbolizmus úgy látszik, megteremti bennünk az intim Jelenvalóság érzetét, mely immanens, mint a gravitáció immanens, de határozottabban és elszakadhatatlanabban való.

III.

Most a tárgy ismertetésének második irányához értünk. A kozmikus Intelligencia kifejezi magát nem csupán a természetben, hanem az emberi természetben is. Az ember és a Valóság, nem két különböző dolog. Az ember maga ép annyira a Valóságnak egy megnyilvánulása, mint a föld, a hold, az atomok és molekulák. Visszaemlékszem G. B. Foster tanárra, kit hallgattam s ki ez eszmét így fejezte ki: „Mivel az ember kiegészítő része a kozmosznak, eszmét megvalósító kapacitása, bizonyos mértékig, ha nem egészen is a létezésnek, mint totumnak egy aktivitása, kifejezése.” A modern teista számára az ember morális és szellemi természetének ez az evidens értéke: „az eszmét megvalósító kapacitás” valami felsőbbrendű dolog.

Napjaink filozófiájának tulnyomó részében, sajátosságosan a naturalista filozófia különböző formáiban, az emberi természet megfelelő felbecsülésének teljes hiányát találom. Ez meglep engem, amennyiben ép az ellenkezőjét gondolhatnám. Egy ilyen igazságos felbecsülés benső életünk, intellektuális és morális adottságaink magasztos volta felett mély szemlélődést kíván. A képzelet legmesszebmenő megerőltetésébe kerül azoknak pusztá méltánylása kinyilatkoztató fontossága. Az intelligens megítélés borzasztó elferdítését mutatja, ha ezeket sutba dobjuk, vagy félre lökjük, mint a természetben előforduló egyszerű eseményeket. A mechanisztikus bölcselők éppen az ily elferdítésért bűnösök. Az emberről beszélve semmi sem volt hatással rájuk a fiziko-kémiai folya-

maton tul. Nem szemlélődtek a tények felett. Ez kell, hogy az oka legyen annak, hogy a „behavioristák“ például a személyiség problémáját sajnálatosan szélsőséges keretek között kezelik.

A modern teistát valamivel több érdekli, mint a fiziko-kémiai folyamat. Valamivel több önmagától értetődő bizonyíték. Például az ember benső létezése, melyet nem lehet úgy ismertetni, mint egyszerű biológiai változást. A „valamivel több“, minden fizikai folyamattól eltérőleg, a Valóságnak egy különböző síkján jelenik meg, az érdem, kvalitás és érték síkján; valamivel több, mely páratlanul kinyilatkoztató. A legfőbb dolog felbecsülni jelentőségét ennek a „valamivel többnek.“

Belső életünkben nyugosznak a transzcendens értékek erői, melyek nemcsak felfogó, hanem ítélőképességűek, mint az intuíció és megértés; az erkölcsi akarat, cél, eszményiség, bátorság, lojalitás, hősiesség erői; a hit, remény, az egyén önfeláldozása másokért és egy eszményért. Itt vannak az emberiségben a Valóság minden más kinyilatkoztatásán túli fenséges erők. Megtalálhatók ezek nem csupán a történelem nemes alakjaiban, hanem személyekben, kiket ismerünk; csodálatos személyekben, kikkel szemben mély tiszteletet, sőt a meghatottsáig menő csodálatot és szimpátiát érzünk. Meg vannak ezek, valóban hódolat-inspiráló gondolatainkban, érzéseinkben és aspirációinkban. Meg vannak a Valóságban s a Valóságról ékesen szóló tényekben. Itt újra igazoltan utalunk vissza az állításra: „jelenvalóságuk az emberi természetben egy az övéknél jóval felsőbbrendű, a természetben jelenlévő szellemiséggel magyarázható meg.“ Természetesen jóval felsőbbrendű, de mindennek felett szellemiség kell, hogy legyen. A jóval felsőbbrendűség nem megy a szellemiség rovására, nem távolosó a mienktől, nem kevésbé hasonló a mienkhez és a mienk ahhoz. Azonkívül az emberi szellem bármily magasra hág, érzi a kozmikus Lélek jelenvoltát, mert az immanens s újra és újra megerősíti az emberi lélek ösztönös törekvését a tökéletesség felé.

A belső adottságainkhoz, melyek által igazságot keresünk, jóságot nyerünk, jár még egy belső ösztönös erő, mely által a szépet felfogjuk és megalkotjuk; ez szintén egy másik, fenséges eszményt-megvalósító tehetség. A szépség veleszületett aspirációja az emberi léleknek. Ez az ösztönös törekvés szintén bennfoglaltatik a dolgok univerzális természetében. A ritmus univerzális a homályos csillagok mozgásától az atomok mozgásáig. Kozmikus értelemben véve ez minden emberi felfogáson túl, mérhetetlen. A mi világunkban azonban a természet minden megnyilvánulásában

felfedezzük. A csúnya, mint a diszsonánca a zenében, újra visszavezet a széphez. És az ember örül a föld megszámlálhatatlan szépségeinek. Örül az általa-teremtett dolgok lelki szépségeinek. A művészetek általában különös kifejezései az univerzális ritmusnak. Beethoven és Mozart, Shakespeare és Wordsworth, Leonardo és Rafael a szépség felkent mesterei, kik a képzelet rendkívüli tehetségével áldattak meg, mely által emberi magyarázói lettek a kozmoszus harmoniájának. E harmoniák valamivel többek, mint mehani- kus rendszer és szabályosság. Ezek a szépség és igazság.

IV.

E kétvonalú ismertetés : tapasztalataink a természetben és az emberi életben, csupán a realista út bizalmas érintései a modern teizmushoz. Az ember eszményt-megvalósító tehetsége egy adottság, amivel a természet megáldotta őt. Nem elég azonban csak azt mondani, hogy a természetből fejlődött ki. Nem a véletlen hozta létre, hanem egy tervezet.

J. Fiske a következő anekdotát citálja Keplerről: „Tegnap, miután belefáradtam az írásba s agyamra az atomok problémája, mint porréteg reáülepedett, vacsorához hívtak s a megrendelt „salad“-omat tették előmbe. Majdnem az a valószínűség — mondtam hangosan, — hogyha cin-tányérok, saláta-levelek, sótörmelékek, ecet- és olajcseppek, felszeletelt tojások örök idők óta uszkálnának a levegőben, végül megtörténhetnék, hogy a véletlen folytán egy kész salad hulljon elém. „Igen, — mondja feleségem, — de nem oly tetszetős és jól készített, mint ez az enyém!“¹

Így vagyunk a saladdal! Így vagyunk ez élettel, s világgal! Így vagyunk a világegyetemmel! Véletlen és vak történet helyet foglalhatnak a dolgok mérhetetlen keretében, de a Nagy Természet tehetsége, mely matematikailag minták szerint, morális szempontból ideálok szerint rendszerez, nem lehet véletlen.

Újra idézem Foster tanárnak egy állítását: „A világegyetem strukturája és tevékenykedése úgy van beállítva, hogy emberi mivoltunk értékeinek kitermelését lehetővé tegye.“ Emberi mivoltunk értékeinek kitermelésére a Valóság magában kell, hogy foglaljon egy megfelelő okságot s ez a megfelelő okság csak Lélek lehet. A mehanisztikus filozófia meggyőzően sohasem ellensúlyozta ezt

¹ Fiske: A természetén keresztül Istenhez. 195 old.

a tételt, sem a fejlődéstant valló naturalizmus, mely ugyan a szellemiséget, mint az emberi természetben létező alkatrészt újrendszerezte, de minden viszonylagos valóság nélkül a dolgok természetében. Ebből a szemszögből nézve az ember lelkiisége, (mint szeparált jelenség), feltűnik egy bizonyos időre, de semmi spirituális nem vezet hozzá s az emberi tapasztalás elmúltával semmi spirituális nem marad hátra. Tehát nem egyéb, mint a kozmikus gépezetnek egy ideiglenes rügyfakadása és virágzása, ha egy ilyen frázist megkockáztathatunk. Ha az ember morális és spirituális természete csak egy pillanatig tartó és ha a forrására nézve nincsen semmi kinyilatkoztató fontossága, akkor a saját fontossága az abszolút semmivel egyenlő.

Panaszom az ily szempontokra az, hogy korlátolt képzeletet árulnak el. Konklúziójuk akkor tapadnak földhöz, midőn szárnyra kellene, hogy keljenek.

Magasztaló méltánylás és intuíció kellene, hogy tanúbizonyosságot tegyen a legfenségesebb Igazságról. A tapasztalat, hogy úgy mondjuk, reánk erőszakolja az értékek megbecsülését. A szellemi folyamatok „felsőbbnek“ tűnnek fel, mint a csupa fizikai folyamatok, ennél fogva észszerűtlen a felsőbbrendűt az alsóbbrendűből magyarázni. Ha egy nagy dynamo előtt állsz meg, nem is gondolsz arra, hogy egy ilyen gépezet, mely mehanikai erők megtestesítője, emberi gondolatot teremthetne. De méltányolni tudod az emberi gondolatnak vagy gondolatok potenciáit, melyek e gépezetet feltalálták.

Semmi szójáték, sem tiszteletreméltó szózuhatag nem képes elrejteni a tényt, hogy a naturalizmus minden formája a Valóság potenciálitásaival viszonylagos emberi természet erkölcsi és szellemi értékeit számításán kívül hagyja. H. Overstreet tanár a következőkben nyilatkozik: „Emergens-fejlődés a látszat szerint azt jelzi, hogy a létezés felmerülő színvonalai fokozatosan többet és többet árulnak el a Valóság lényegéből. Így az organikus a természetet egy sikerültebb síkon mutatja be, mint az inorganikus. A legkésőbbi (emergens) fejlődési többlet az értelem. Az értelmén keresztül a természet, mintha öntudatra ébredt volna s ártikuláltabb lenne.

Nevetséges lenne tehát folytatni az útat tisztán csak a legkevésbé megfelelő színvonalhoz, az atomokhoz és molekulákhoz, hogy a világegyetemről s annak lényegéről ismeretet nyerjünk. Ugyancsak nevetséges lenne megállani a biológiai színvonalnál. Ha az értelem egyenlő a természettel, a leggazdagabb fejlődési-

többletében, akkor az értelem, eleddig a természet legmegfelelőbb szószólója.

Az embernek többé nincs szüksége arra, hogy egy világegyetemről, amelyet felkutatnia számára megdöbbentő feladat, le-sújtottan önmagához forduljon. Ellenkezőleg, mint a természet leg-későbbi fejlődési többlete, úgy fordulhat önmagához, mint egy ablakszemhez, amelyiken keresztül megláthatja a természetet, még sötéten ugyan, de sokkal tisztábban, mint a létezés bármely más színvonalán.¹

E kérdés gyakran felötlik: „Miért nem utalunk egy immorális alapelve a világegyetemben, miért csak morálisra, ha ezt az utalást az ember természetének ismeretéből kiindulva tesszük?” Miért hagyjuk el a rossz szellemet Isten mellől? vagy miért nem helyettesítjük Istent az ördöggel? Azért, mert a fejlődésnek szempontjából az ember erkölcsi nevelése jelzi, hogy a rossz legyőzött, amint hogy az ember erkölcsi intelligenciájának és akaratának fejlődése által fokozatosan minden konkrét rossz a háta mögött marad. Ezzel a kitételrel később részletesebben foglalkozunk. Legyen itt elég leszögezni, hogy a jelek szerint a kozmikus irányzat az, hogy az emberi nem hivatása egy belülről kifelé fejlődő morális kompetencia legyen. Hogy miért van az erkölcsi lénynek jóra és rosszra egyaránt hajlandósága, azt nem tudjuk. Azt könnyű meglátni, hogy ennek így kell lennie, ha az emberi léleknek van valami erkölcsi jelentősége, de nem könnyű összeegyeztetni (kibékíteni) a „kell“-t azzal, amibe keservesen kerül. Ilyen természetű összeegyeztetés a kozmosz dolga; azonban a lelki lény törvényeinek jellegzetességéből s az emberi fejlődés ismeretéből logikusabb arra következtetni, hogy a világegyetemben egy domináns erkölcsi alapelv uralkodik.

V.

Abból, amit a külső és belső dolgok mondanak a Létezésről, a modern teista meggyőződik, hogy az univerzum nem élet nélküli, csupán személytelen erőt, (amit, közbeszólva, ép oly lehetetlen felfogni, mint az értelmet), hanem intelligenciát s az emberiségen át erkölcsi intelligenciát fejez ki. Ebből a két konklúzióból, melyeket a tények tapasztalati bizonyossággal erősítenek meg,

¹ Survey jan. 1931. 408 old.

tovább haladhat más konkluziók felé, melyek természetes utalások s melyek a hit és bátorság alapjául szolgálnak.

Tegyük fel, egy kozmikus Intelligencia magában foglal egy kozmikus öntudatot, újra „jóval felsőbbrendű a mienknél“, ugyanannyira, hogy mi azt felfogni nem tudjuk, de megközelíteni igen. Hogyan menekülhetünk el ez elől a következtetés elől? Ha az emberi intelligencia, melyet megismerünk, magában foglalja az emberi öntudatot, ugyanolyan joggal mondhatjuk, hogy egy megismert kozmikus Intelligenciában benne foglaltatik a kozmikus Öntudat. Ha a kozmikus folyamat érthető, mondhatja-e bárki bizonyossággal, hogy az csak egyedül az emberben nyer öntudatot? Az egész világegyetem érthetősége egy kozmikus öntudatra enged következtetni, megnyilatkozása az ember erkölcsi természetén át egy erkölcsi kozmikus intelligenciára utal. Legalább részben így magyarázhatjuk a mi öntudatunk eszközeivel. Ez intelligenciát és irányt képvisel s mi legalább megközelíthetjük értelmünkön át, esetlenül ugyan, de igazán.

És mindez hova vezet bennünket? A személyiség főbb alkotó elemeihez, mint: intelligencia, erkölcsi akarat, öntudat. Nem egy „terjedelmesebb emberhez“ érkezünk, kinek külső formája és körvonala van, hanem egy lelki jelenvalóságához, aki univerzális, nem „egy személyhez“, hanem személyiséghez, az intelligencia, akarat és öntudat immanes és univerzális energiájához. Elérkezünk a kozmikus személyiséghez, aki végtelenül felsőbbrendű, mint mi s mégsem lehet számításán kívül hagyni, mint egyszerűbb dolgot csak azért, mert azt felfogni nem tudjuk s mert tőlünk távol esik, mert hiszen felfoghatatlanul közel van hozzánk, a mi belső világunk igazgatásában. És hogyan ismerhetjük meg őt? Nem úgy, hogy mellőzzük csak azért, mert „jóval felsőbbrendű, mint mi“, hanem úgy, hogy a végtelenbe törő képzelet szárnyán, utána kutatunk. Egyedül a képzelet lehet a mi emberi közeledésünk eszköze a legmagasabb igazsághoz. Midőn a kozmikus személyiségre utalunk, a legnagyobb erkölcsi kiválóságot és szellemi tökéletességet kell elképzelnünk, a legfelsőbbet, amire gondolni tudunk, a szeretetnek, igazságnak és tökéletességnek belátható legtágabb határai között. Ezen nem lehet töprengeni. Ha ismeretünket képzeletünk legintenzívebb erő kifejtéssel kell elérnünk, akkor a szavak, amelyek kifejezésre juttatják a mi legnemesebb, legtörékenyebb érzelmeinket, megtalálják helyüket. Csak gyöngeségükben s a rendkívüliség hiányában tévedhetnek. Annál inkább rájövünk erre a tényre, minél inkább hozzászokunk, egyfelől a

kozmi kus viszonylagossá gunkhoz, másfelől pedig a benső Valóság jóindulatú megértéséhez. Ha a jelenvaló lelki sége és erkölcsi ki válósága jóval felettünk áll, végtelenül felsőbbrendű, annál inkább indokolt a törekvésünk, hogy az ő igazságának s céljának szenteljük életünket, hogy a vele való közösség teljes szimpatiáját és megértését érezzük.

Természetesen a mi tapasztalatunk szerint kell gondolkoznunk, de ez a tapasztalat a maga keretei között igaz. Nem kel lene hitetlenkednünk tapasztalatukkal szemben csak azért, mert az nem hatol messze. És mindenekfelett ne szoktassuk magunkat ahhoz, hogy értelmi és erkölcsi határoltságunkat a végtelen Lelki ségre erőszakoljuk. Nem foghatjuk úgy fel, mint azt, ami hatá rozatlanul, bizonytalanul, részlegesen erkölcsös, hanem inkább, mint ami teljes egészében, végtelenül morális és a legmagasabb ideálista szemszögből festve aktuális. Ez az ideálizmus adja a biztos alapot, honnan a képzelet magasba szállhat. Pontosan ez az, amit a tudományos képzelet végez, a tapasztalat alapjából in dul ki, t. i. ameddig a tapasztalat ér, a tudományos képzelet csodákat művel.

Ez az, amit spirituális képzeletünk meg kell, hogy valósítson s a szabadgondolkozás vezetésével ez is szintén csodákat fog művelni.

Néhány következtetés kidolgozása hosszabb időt igényel, mert a teizmus, melyet képvisel bővebb és jelentősebb magyará zatot követel, mint a régmúlt időkben. Az emberi nem csak a közelmúltban ébredt a kozmi kus viszonylagosság mérhetetlenségé nek és bonyolultságának tudtára. Hosszú időt igényel, amíg hoz zászokunk és otthonosan érezzük magunkat vele. Hosszú időt igényel, amíg egy őszinte, realista úton felfogjuk szelle mi jelen tőségét. Azonkívül az emberi tapasztalatban mérhetetlen titokza tosságok rejtőznek. A törvény és rendszer univerzális uralma meg szűkíti erkölcsi szabadságunk és felelősségünk hatáskörét, sőt glóriáját is. A mi magartásunk e misztériumokkal szemben azon ban ma, a valószínűségek őszinte felbecsülésében áll. Ha van alapunk a hitre és reményre, bizalommal birkózhatunk meg a fel foghatatlannal.